

प्रकरण : 4 थे

सखा कलालांची कथा : अभिव्यक्ती विशेष

पृष्ठ क्रमांक 55 ते 72

प्रकरण : 4

सखा कलालांची कथा : अभिव्यक्ती विशेष

कोणताही लेखक आपल्या उद्दिष्टानुसार तांत्रिक वैशिष्ट्ये उपयोगात आणतो. काही ग्रामीण कथाकारांना आपल्या कथेत ग्रामीण माणसे, त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन इत्यादींचे चित्रण करावयाचे असते. कलालांनी मात्र ग्रामीण समाजजीवनापेक्षा ग्रामीण जीवनातील सर्वसामान्यांच्या सूक्ष्म सुखदुःखांचे चित्रण याला अधिक प्राधान्य दिले आहे. थोडक्यात, कलालांच्या कथा ग्रामीण जीवनावरच्या असल्यातरी ग्रामीण समाजजीवनापेक्षा तेथील व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनातील सुखदुःखांचे प्रसंगच त्यांच्या कथेतून येतात. ग्रामीण कथेत आवश्यक मानल्या जाणा-या काही बाह्य वैशिष्ट्यांना जपावे असा ते आग्रह धरित नाहीत. ग्रामीण माणसाच्या मनातील नाजूक, हळव्या व करुणेकडे झुकणा-या अनुभवांचे प्रकटीकरण अत्यंत संयतपणे करतात. त्यामुळे कथारचनेच्या घटकांचा उपयोग सर्वसामान्यांच्या विशेषतः सामान्यपणे जाणवणार नाही अशा सूक्ष्म दुःखांना स्पर्श करण्याच्या दृष्टीने, आणि सामान्य माणसाच्या मनावरील ताण-तणावाचे, गुंतागुंतीचे चित्रण करण्याच्या दृष्टीने केला आहे.

कलालांची संवेदन अभिव्यक्ती सूक्ष्म व तरल :-

कलालांच्या संवेदनेची आणि अभिव्यक्तीची रीत सूक्ष्म आणि अबोल आहे. कलालांच्या कथारचनासंदर्भात म.द. हातकणंगलेकर म्हणतात, "कलालांच्या कथावस्तूच्या मांडणीत एक फसवा हळवेपणा आहे. पाण्यात झरकन धावणा-या मासोळीसारख्या या कथा. प्रथम वाचनात यातील बहुतेक

कथा मनावर केवळ सरकून जातात. खोल परिणाम करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात आहे असे वाटत नाही. थोडे अधिक काळजीपूर्वक वाचायचे ठरवले तर मात्र जागरूक कलावंत मनाचा कानोसा येऊ शकतो. कलालांच्या कथा या लहान वाटतात. पण कथा लहान आहे म्हणून चटकन मनावेगळी करावी असेही वाटत नाही. उलट तिच्यात काहीतरी खोलवरचे दडलेले आहे. आपण ती पुन्हा लक्षपूर्वक वाचली पाहिजे असे वाटते. या वाटण्यामध्येच कलालांच्या कथालेखनाचे यश समावलेले आहे. •¹

या विधानाचा पडताळा पाहण्यासाठी कलालांच्या कथारचनेची वैशिष्ट्ये समजून घ्यावी लागतात.

कलालांच्या कथेची घडण :-

कथानकरचना :- कथाविषय झालेल्या कथावस्तूची मांडणी म्हणजे कथानक. कथेतील प्रसंगाची व्यवस्था लेखक ज्या तत्वांच्या आधारे करतो त्यानुसार कथानकाला मूर्तरूप येत असते. एखादी नाट्यपूर्ण घटना, एखादे व्यक्तिचित्र, एखादा जीवनानुभव, एखाद्याची विशिष्ट प्रसंगातील मनःस्थितीही कथेचा विषय होऊ शकतो. कलालांच्या कथेतही असे विषयवैविध्य आहे. त्यामध्ये कुटुंबाच्या कथा आहेत, संसारातील दुःख टिपणा-या कथा आहेत. त्याचप्रमाणे मनातील द्वंद्व किंवा अस्वस्थता अत्यंत समर्थपणे चित्रित करतात. प्रारंभ आणि शेवट यात कथेच्या परिणामाच्या दृष्टीने लेखकाने काही एक कौशल्यपूर्ण योजना केलेली असते.

लघुकथेचा प्रारंभ हा नेहमी सूचक, लक्ष्यवेधी व कुतूहल निर्माण करणारा, उत्कंठावर्धक असावा अशी अपेक्षा असते. कलालांच्या कथांचे प्रारंभ अशाच प्रकारचे आहेत. उदाहरणार्थ "इरादा" (ढग) "खंदा पाल्यावरनं चालताना पायाच्या आवाजानं दोघांचे कान कसे फरफरत होते. तेवढ्यानंही दचकायला होत होतं. कुठं खुट्ट झालं तरी दोघांच्या मनात लकलकत होतं. असं झरझर जोडीनं चालताना कुणी पाहयलं तर नसेल? दोघांनी मग वाट बदलली. खंदातनं फरफरणारे पाय नांगरटीच्या ढेपळातनं ठेचकळू लागले. ढांगा टाकीत हां हां म्हणता मग दोघांनी निसेतीचं टेकाड पार केलं. पि-याची झोपडी मागं पडली. गाव पाठीमागं दिसेनासं झालं. म्हणून दोघांना हायसं वाटलं. पण

तरीही ती अजून थरथरत होती. " असा हा प्रारंभ सूचक तर आहेच त्याबरोबर वाचकांची उत्कंठा वाढविणाराही आहे.

"बळी" (ढग) "तिला लई वाटायचं. एकाएकी भडभडून यायचं. कळायचं सारं --- आणि भेदरलेले डोळे लपवीत ती घरातल्या बंद अंधारात हिंडायची. काळा धुकट अंधार. तोच बरा वाटायचा. तिच्या राखणीला बसलेले घराचे डोळे सुया टोचायचे. ती कळवळायची. उरावर ओझं पडल्यागत वाटायचं. पण तिनं ओठ मिटून टाकले होते. जीव सारा डोळयातन टुकटुक्याचा. अंगाचं मुटकुळं करुन ती अंधारात पडून -हायची. दिस उजाडला होता. ती पडूनच होती. उठावं वाटत नव्हतं." या कथेचा प्रारंभ तिच्या मनातील वादळाचे दर्शन घडवितो. शिवाय वाचकांची उत्कंठा वाढवतो.

"सांज" "एकाएकी हडबडून इंदू जागी झाली. तटकन उठून बसली आणि मिटीमिटी डोळयानं घरभर पाहू लागली. भीतीनं तिच्या जीवाचं पाणी झालं होतं. "असलं कसलं बाई सपान पडलं" म्हणत ती उठली.

"नीती" (सांज) "तोंडच पाणी पळाल्यागत शांतीचा आबा, आई दोघांही दाराच्या तोंडाशी बसून होती. काही सुचत नव्हतं. दोघांनाही काय करावं कळत नव्हतं. दिवस बुडाला होता. शांतीची आई मग एकाएकी तटकन उठली. "

"पंगत" (सांज) "वाजंत्रीचा अस्पष्ट आवाज कानी आला आणि घरापुढच्या मांडवात इकडून तिकडे ये-जा करणा-या अप्पांचे पाय गपकन थांबले. "

"गठूळ" (सांज) "मनातला गोंधळ चेह-यावर दिसेल की काय या भीतीनं म्हादू आणखीन गोंधळला होता. खरं म्हणजे केवढा आनंद व्हायला पाहिजे होता त्याला! तसा तो आतल्या आत झालाही होता. पण तो कुणालाही कळू नये निदान राधाला तर बिलकूल कळू नये असं त्याला वाटत होतं. नेहमीसारखं वागण्याबोलण्याची त्याची धडपड उघड दिसत होती. पण तो उगाच विचारात पडल्याचं तिच्या ध्यानी यायचं. म्हातारी बारीक डोळयानं म्हादूवर नजर ठेवून होती. "

वरील उदाहरणावरून म्हणता येईल की, कालांच्या कथांचा प्रारंभ हा सूचक, लक्षवेधी

तर आहेच. त्याबरोबर वाचकांचे कुतूहल आणि उत्सुकता जागी करणारा आहे. काही कथांचा प्रारंभ निसर्गवर्णनेने केला आहे. उदा. ऊन, रात्र, सांज.

कथेचा शेवट हा सुखान्त करावा की दुःखान्त हा प्रश्न गौण असून तो विषयानुरूप आणि स्वाभाविक असावा ही गोष्ट अत्यंत महत्वाची असते. कथेच्या पूर्णतेची ही अंतिम अवस्था होय. कथेचा शेवट या संदर्भात दा.वि. कुलकर्णी म्हणतात, "या ठिकाणीच कथानकाचा आशय विलक्षण टोकदार झालेला असून त्यातील मुख्य संवेदना संवेद्य झालेली असते. वाचकावरदेखील पूर्ण ताबा मिळवणारा असा हा क्षण असतो. या क्षणीच वाचक पूर्ण प्रभावित बनलेला असतो. हा अंतिम घावच महत्वाचा असतो. याच ठिकाणी वाचकाच्या सर्व जिज्ञासा तृप्त होऊन कथेचा अंतिम परिणाम आपला अंमल चालवित असतो."² या दृष्टीने कलांकांच्या कथेचा शेवट कसे परिणामकारक वाटतात ते मुद्दाम पाहण्यासारखे आहे.

"ढग" रामाला सकाळपासून आपल्या कनवाळू बापाची सय झालेली असते. त्यामुळे तो अस्वस्थ असतो. त्याला काय होत आहे हे स्वतःलाही कळत नाही. त्यामुळे तो घरातून बाहेर पडतो. रस्त्याने जातानाही त्याचे कशाकडे लक्ष नसते. ओढ्याकाठच्या पाऊलवाटेने जाताना पाय घसरेल की काय असं त्याला वाटत होतं तो एकाएकी थांबतो - याठिकाणी या कथेच्या कथानकाचा मध्यबिंदू आहे. सर्व घटनांचे सुयोग्य संकलन करून या कथानकाचा मध्यबिंदू म्हणजे उत्कर्षबिंदू गाठला आहे. त्यासाठी सूचक प्रसंगाची पेरणी केली आहे. पुढे या कथेचा शेवट करताना कशी कलाटणी दिली आहे ते पाहा - रामा ओढ्यात उडी मारतो, त्यावेळी मनाची थोडी अस्वस्था कमी होते. शेवटी घरी येतो. बोटात चिलीम धरून अगदी डोळे मिटून शांत मनानं झुरका मारतो, त्यावेळी ठसका लागून रामाच्या डोळ्यात पाणी येते. या घटनेनंतर कलाल कथेचा शेवट कसा परिणामकारक आणि विस्मयजनक करतात -

"एक थरथरणारा हात त्याच्या पाठीवर विसावला होता आणि घोगरा थकलेला आवाज हळूच त्याच्या कानावर पडला, "चिलीम कवाधरनं वढाय लागलास?" त्यानं गर्कन वळून पाहिलं त्याची नजर फाकली. आणि चिलमीचा हात थरथरायला लागला. कल्लेदार पांढ-या मिशीआडचे ओठ

आणखी काहीतरी बोलण्यासाठी उघडे राहिले आणि रिकाम्या चिलमीगत त्याचं तोंड तसंच आ वासून राहिलं. आभाळात एकाएकी खूप ढग जमले होते आणि दोघा बापलेकांना काय बोलावं तेच कळत नव्हतं. "

या कथेचा शेवट हा भाववृत्तीचा संकलित परिणाम देऊन जातो. "एकात्म संस्कार" हे कथेचे वैशिष्ट्य कथेच्या परिणामकारक शेवटावरच अवलंबून असते हे या कथेच्या शेवटावरून स्पष्ट होते.

आणखी काही कथांचे शेवट पाहू या.

"मादी" (ढग) या छोटयाशा कथेत स्त्रीच्या जीवनाचे वास्तवरूप आणि तिच्या मनाचे बदलणारे रंग याचे सुंदर चित्रण आहे. या कथेचा शेवट असाच विस्मयजनक आहे. जबरदस्तीने सासरी आलेली अक्का एका रात्रीत बदलते. सकाळी म्हातारा काका तिला सासरी ठेवून परत जायला लागतो तेव्हा तो म्हणतो - "आता बाळंतपणालाच याचं. मधी पळून आलीस तर तांगडच मोडीन" - एवढं बोलून म्हातारा हसला. ती लाजली. लाजेनं तिनं तोंडावरनं पदर घेतला. पदराआडून तिचे काळेभोर डोळे चमकले. क्षणभर म्हातारा थक्कच झाला. "

"बळी" (ढग) या कथेतील अखेरचा कडेलोट कलालांनी आपल्या मितभाषी कलारीतीतून अतिशय परिणामकारक असा मांडला आहे. लग्न न झालेल्या तरुणीला दिवस गेल्याचे आई वडिलांना समजले आहे. वडील रागाने बेभान झाले आहेत आई काळजीत चूर आहे. तिच्या वडिलांनी दुसराच मुलगा पाहिला आहे. आईला हे विपरित वाटते. पण ती काही करू शकत नव्हती. क्षणभर तिला वेडच लागल्यासारखे झाले. या ठिकाणीच या कथेचा शेवट केला आहे. तो पाहा -

"दिव्यानं उजेड हलवीत ती उंब-यात आली. आणि तिथंच खिळल्यागत झाली. बघूनच थरथरायला लागली. हातातनं दिवा पडला आणि तिनं किंकाळी मारली. पालीगत सरपटत ती थेट आढयापतूर गेली होती. तिथंच गळयाभोवती करकचलेल्या दोरीला लोंबत होती. आतबाहेर अंधार भणभणत होता. "

थोडक्यात, आकर्षक निवेदनाने, निसर्गवर्णनाने, प्रारंभ, फुलविलेला मध्य आणि

विस्मयजनक, परिणामकारक आणि स्वाभाविक शेवट हेही कलालांच्या कथांचे वैशिष्ट्य मानवे लागेल.

प्रभावी व्यक्तिदर्शन हे कलालांच्या कथेचे खरे दर्शन :-

कोणत्याही प्रकारच्या कथेत व्यक्तिचित्रणाला महत्त्व असते. पात्रांच्या क्रिया-प्रतिक्रियांतून कथानकातील घटना प्रसंग निर्माण होत असतात. पात्रांचे वागणे, त्यांच्या स्वभावातला एखादा विशेष कथानकाची दिशा बदलून टाकू शकतो. त्यामुळे कथानकाइतकेच व्यक्तिचित्रणाचे महत्त्व असते. कथालेखक हे स्वभावचित्रण कधी एखाद्या प्रसंगातून, कधी एखाद्या प्रतिक्रियेतून तर कधी निखळ वर्णनातून उभे करीत असतो. कथेतील व्यक्तिचित्रे स्वभावाच्या विविध छटांनी नटलेली असतात. या दृष्टीने कलालांच्या कथेतील व्यक्तिचित्रणे वेधक वाटतात.

कलालांच्या कथेतून भेटणारी ही सर्व माणसे सामान्य आहेत, गरीब आहेत. पण ती एकमेकांच्या आधाराने जगू पाहणारी, सुख देऊ पाहणारी आहेत. उदाहरणादाखल काही कथांतील अशी व्यक्तिचित्रे पाहू. "नाच्या" कथेत लाकडे कापणा-या मजुराचे चित्रण आहे. दुपारच्या वेळेला त्याची पत्नी लक्ष्मी त्याचे जेवण घेऊन आली असताना अचानक त्याच्या छातीत कळ येते. आपल्या माघारी मुलाचे, आपल्या बायकोचे कसे हाल होतील याचे चित्र त्याच्या डोळयासमोर तरळू लागते. लक्ष्मीचा तर त्याच्यावर अत्यंत जीव असतो. त्याच्या मरणाचं नावही ऐकावसं वाटत नाही. त्याची गरिबीशी चाललेली झुंज बघून तिला विलक्षण कणव वाटते. यातील तिचे नव-यावरचे प्रेम आणि त्याचे आपल्या कुटुंबावरचे प्रेम दिसून येते. एकमेकांच्या आधाराने जगू पाहणारी ही पात्रे दिसतात. दारिद्र्यामुळे खचून जात नाहीत. त्यांच्याठिकाणी सोशिकवृत्ती आहे.

"वड" या कथेतील आबाचे कुटुंब गरीब आहे. मोलमजुरीवर संसाराचा गाडा चाललेला असतो. दारिद्र्यामुळे खचून न जाता कुटुंबात एकमेकांची विचारपूस करतात, कमी-जास्त पाहतात. एवढेच नव्हे तर घरातील कर्ता पुरुष अंधरुणावर पडून राहिल्यामुळे घर कसं चालायचे? याचा विचार करून अगदी म्हातारा झालेला आबा सकाळी लवकर उठून थंड पाण्याने अंधोळ करून खुरपणीला मोलमजुरीला जातो.

"सांज" या कथेतून कुटुंबात एकमेकांविषयी असणारी आस्था प्रकट होते. नव-याच्या काळजीने धपापणा-या इंदूचे व्यक्तिचित्रण अतिशय प्रभावी झाली आहे. इंदूच्या व्यक्तिचित्रणाला मनोविश्लेषणाची संयत जोड मिळाली आहे. अशी एकमेकांना आधार देणारी पात्रे कलालांच्या कथेत आढळतात.

"दुःख" अकाली गेलेल्या तरुण मुलामुळे एकमेकींच्या आधाराने राहणा-या सासूसूना या कथेत दिसतात. पुढील प्रसंग पाहा - "म्हतारीला भिरभिरल्यागत झालं. "माझ लेकरु-आता कुठं रं तुला शोधू?" म्हणून तिनं हंबरडा फोडला. लक्ष्मीनं विळीवरचे हात थांबवले. तिनं उठून म्हतारीला सावरलं. आपल्या आधारानं तिला खाली बसवलं. तिच्याकडं निरखून बघत ती थांबली. म्हातारीनं आवंढा गिळला. डोळे पुसले. लक्ष्मीनं तिला सांगितलं, "मनावर दगूड ठेवायचा. कळलं? मोठा दगूड ---" लक्ष्मीच्या बोलण्यानं म्हातारी थक्क झाली. लग्नाला दीड-दोन वर्षच झालेली. सून म्हणून आली, मुलगी होऊन राहिली. आता हे उभं आयुष्य कसं ग घालवशील लक्ष्मे?" असं हे काळजाला भिडणारं दुःख, तरीदेखील एकमेकींना आधार देणा-या सासू-सूना इथे दिसतात. असे प्रसंग, संवाद व तपशीलवार वर्णन व्यक्तिचित्रणाला साहाय्यभूत झाले आहे. कलालांच्या कथेतील पात्रांच्या सोशिकवृत्तीमुळे कथा वाचताना वाचकांच्या मनावर खोल ठसा उमटतो.

दारिद्र्य हे पाचवीला पुजलं असलं तरी आहे यात समाधान मानणारी माणसे कलालांच्या कथेतून दिसतात. उदा. "नच्या" या कथेतील मजूर आपल्या पत्नीला म्हणतो, "तसं बघितलं तर आपुन लई सुखी हाय, कोरभर का हुईना पोटाला मिळतय. सोन्यासारखं पोरगं हाय."

कलालांच्या कथेतून काही विकृत स्वभावाची पात्रेही "पंगत" या कथेत आलेली आहेत. उदा. धोंडी, शंकर, हणमू, सीताराम अशी व्यक्तिचित्रणे रेखाटताना पात्रांच्या हालचाली, त्यांच्या आवाजातील चढ-उतार वगैरे बारीक तपशीलाकडे कलालांचे सूक्ष्म लक्ष दिसते. प्रौढ व्यक्तीप्रमाणेच खेड्यातील किशोरवयाच्या मुलामुलींचेही चित्रण काही कथांतून झालेले आहे. उदा - "हिरवी काच" मधील श्याम, सद्या, "विहीर" कथेतील पारी, "रान" कथेतील शाशि, सद्दू इ.

घराणे आणि घराण्याची परंपरा यांनाही ग्रामीण माणसाच्या ठिकाणी फार महत्त्व असते. त्यासाठी ते वाटेल तो त्याग व टोकाची भूमिका घेतात. अशी पात्रेही कलालांच्या कथेत आढळतात. उदा. "बळी" या कथेतील पद्माचा बाप - शंकर दुकानदार. आपल्या घराण्याची परंपरा व प्रतिष्ठा जपणारा आहे. त्यामुळेच तो आपल्या मुलीच्या मनाचा विचार न करता दुसराच चांगल्या घराण्यातील मुलगा पाहतो. सर्व प्रसंग लक्षात येऊन देखील अशी टोकाची भूमिका घेतो.

कलालांच्या कथेतील पात्रे माणुसकी जपणारी आहेत. उदा. "ढग" या कथेतील रामा. रामा बापापासून वेगळा राहिलेला असतो. परंतु बापाच्या आठवणीने तो अस्वस्थ झालेला असतो. या संदर्भात द.भि. कुलकर्णी म्हणतात - "रामाच्या, खेडवळ माणसाच्याच नव्हे, तर एकूण मानवाच्याच मनातील चांगुलपणा, माणुसकी ही कथा सुचविते."³

एकंदरीत कलालांच्या कथेतून भेटणारी ही सर्व माणसे सामान्य आहेत, गरीब आहेत, पण ती एकमेकांच्या आधाराने जगू पाहणारी, सुख देऊ पाहणारी आणि घेऊ पाहणारी आहेत. त्यांचा संसार फाटका असला तरी मनाने संपन्न आहेत. बाह्यतपशीलाकडे कमी लक्ष देऊनही कलालांची व्यक्तिचित्रे अपुरी वाटत नाहीत, वाचकांच्या मनावर आपला वेगळा ठसा उमटवितात.

कलालांच्या कथेची समृद्ध पार्श्वभूमी :-

कथेतील पात्रे आणि घटनाप्रसंग एखाद्या स्थलकालाच्या चौकटीत घडत असतात. एखाद्या विशिष्ट भौगोलिक प्रदेश, विशिष्ट कौटुंबिक सामाजिक परिवेशात हे घटनाप्रसंग घडत असतात. त्या परिवेशाचे व घटनाप्रसंगाचे आणि पात्रांचे एक आंतरिक नाते असते. यातून कथेतील "वातावरण" तयार होत असते. कथेतील घटनाप्रसंग आणि व्यक्तिस्वभाव यातील कार्यकारणभाव अधिक स्पष्ट करण्यासाठी वातावरणाचा उपयोग होतो. नवकथेच्या संदर्भात मानवी मनाच्या संज्ञाप्रवाही मनोविश्लेषणाकडे अधिक कल असल्याने इंद्रिय संवेदनाच्या विभिन्न भाववृत्तीला पोषक असे वातावरण अधिक अपेक्षित असल्याचे दिसते. कलालांच्याही मनाच्या संज्ञाप्रवाह मनोविश्लेषणाकडे अधिक कल असल्यामुळे भाववृत्तीला पोषक असे वातावरण निर्माण करण्याकडे कल दिसतो. काही कथांमधील वातावरणनिर्मिती या दृष्टीने अभ्यासण्यासारखी आहे.

"ढग" ही कथा मानसिक ताण-तणावांचे जाळे अधिकाधिक गडद करीत विकास पावते. या कथेमध्ये बदलणा-या निसर्गवर्णनातून रामाच्या मनःस्थितीवर प्रकाश टाकला आहे. रामा बापाच्या आठवणीने अस्वस्थ झालेला आहे. त्याला काय होत आहे हे त्याला स्वतःलाही कळत नाही. डोक्यावरून पांघरुण घेऊन तो झोपला पण विचाराने त्यांच्या डोक्यात काहूर उठले. रामाची मनःस्थिती गडद करताना कलाल वर्णन करतात - "ढगावर ढग आपटावेत तसं आत खूप मोठी वावटळ उभी भिरभिरत होती --- ढग नुसतेच खालीवर उन्मळून फुटावेत, तशी त्याच्या मनाची गत झाली."

आभाळातील ढगांचा रामाच्या मनातील प्रत्येक चढउताराशी संबंध जोडला आहे. हळूहळू त्याच्या मनातील अस्वस्थता कमी होत जाते. यासाठी कलाल अनुकूल अशी वातावरणनिर्मिती करतात - "सावल्या ब-याच लांबल्या होत्या. आणि ऊन थंडावलं होतं. वारा वाहत होता. मेलेलं जग पुनः जागं होऊन हातपाय हलवायला लागलं होतं. तो हळूहळू घराकडे परतला. एक वादळ एकाएकी आणि आपसुख थांबावं तसं झालं होतं. आभाळ मोकळं मोकळं झालं होतं."

"सांज" या कथेची नायिका इंदू ही आपला पती अजून घरी का आला नाही या काळजीत आहे. तिच्या मनाला हुरहूर लागली आहे. या तिच्या मनःस्थितीला वातावरणनिर्मितीमुळे कसा गडदपणा आला आहे ते पाहा - "बाहेरच्या अंधारात स्पष्टसं काहीच दिसत नव्हतं. ओळखीचं देखील अनेकदा वाटत होतं --- अंधाररेषा गडद झाल्या होत्या. दिवस बुडाला --- दिवेलागण झाली --- पाखरं घरटयात गेली --- वासरं आईला बिलगली --- आणि कुठंतरी आभाळ रितं राहिलयं. अंधा-या खोल डोहात पारवा घुमवा तसं आतल्या आत काहीतरी फुटतय. असं रिकमं रिकमं वाटतंय. तरीसुद्धा मनात काहीतरी भरून आलंय ---" या कथेतील इंदूची मनःस्थिती आणि भोवतालचे प्राकृतिक वातावरण यातील आंतरसंबंध किती दृढ आहे हे आपल्या लक्षात येते.

"इरादा" या कथेतील तरुण जोडपे चालून चालून दमलेले असते. गावापासून दूर आल्यावर त्यांच्या मनातील भीती हळूहळू कमी होते. त्याला तिच्या शरीराविषयीचे आकर्षण निर्माण होऊ लागते. तो शारीरिक मीलनासाठी आतुर होऊ लागतो. या मनःस्थितीला अनुकूल अशी

वातावरणनिर्मिती कशी केली आहे ती पाहा - "अंधाराची भीती ओसरत चालली होती. गार हवा सुटली होती. आभाळात चांदण्या होत्या. चंद्र होता. तो कधी ढगाआड लपत होता, पुनः तोंड दाखवीत होता. अगदी आसुसल्या नजरेनं सा-या रानमाळावरून त्यानं नजर टाकली. त्याचं मन अगदी हलक्या पिसासारखं झालं होतं. सगळ रान लई दिवसांनी भेटणा-या आवडत्या माणसागत चटकन गळ्यात गळा टाकील वाटलं त्याला. झाडं झाडातनं अडकल्यागत दिसत होती. एकमेकाला मिठी मारून बसल्यागत दिसत होती. समोरचं सारं आभाळ कुठंतरी अंधाराच्या कुशीत लवंडल्यागत वाटत होत. डोंगराएवढे ढग सगळंच चांदण गिळीत होते. त्याच्या हातात तिचा नाजूक हात होता. त्या हाताची निमुळती बोटं, मऊपणा सारं काही त्याला हवंहवंसं वाटत होतं."

"रात्र" या कथेतील नायिका आपल्या दारुड्या नव-याची वाट पहात असते. तिच्या घरामागेच हमरस्ता असतो. या रस्त्यावर होणारे अपघात तिने अनेकदा पाहिलेले असतात. एवढी रात्र होऊनदेखील आपला नवरा अजून आला नाही यामुळे तिच्या मनामध्ये भीती निर्माण होते. तिच्या मनातील भीतीचा अंधार वातावरणनिर्मितीमुळे कसा गडद झाला आहे ते पाहा - "दिवस बुडाला. हळूहळू दिशा सगळ्या अंधारल्या. एक विचित्र जीवघेणी हुरहूर सर्वत्र पसरून राहिली. किर् र वाजू लागलं. घरामागेच्या हमरस्त्यावरचा दिवसभराचा गोंगाट थोडा थोडा कमी होत गेला तसा अंधार आणखी गडद झाला. रात्र वाढत होती. कुणीतरी दबकत दबकत अंधारात चिखलातनं चालत राहावं तसं --- किर् र वाजत होतं आणि तिचं सगळं लक्ष दाराकडे लागलेलं."

कथेतील संवाद : पात्रांचे अंतरंग दर्शविणारे :-

पात्रांचे अंतरंग समजण्याच्या दृष्टीने, कथेला गतिमानता येण्याच्या दृष्टीने आणि वातावरण विकास करण्याच्या दृष्टीने कथेत संवादाचे अतिशय महत्त्व असते. संवादातून आपणांस घटित घटना आणि त्याबद्दलची पात्रांची क्रिया-प्रतिक्रिया समजू शकते. कलालांच्या कथेतील संवाद हे प्रचारकी थाटाचे नाहीत, तर ते व्यक्तीची मनोवस्था व्यक्त करणारे परिणामकारक संवाद आहेत. विविध प्रसंगाच्या निमित्ताने व्यक्तीच्या मनाची होणारी उलघाल, अस्वस्थता व्यक्त करण्यासाठी कलाल

संवादाचा उपयोग करतात. उदा. "ढग" या कथेतील संवाद पाहा -

"कायतरीच वाटाय़ा लागलयं रं -"

"बरं न्ह्यई? मला काय कळलयं न्ह्यई म्हणून म्हणतो."

"तसं बरं हाय की. खातोयपितोय - सगळं कसं येवस्थेशीर हाय. पण मनाला कसंतरीच व्हया लागलयं बघ -"

बापाच्या आठवणीने अस्वस्थ झालेल्या रामाच्या मनाची अस्वस्थता या वरील संवादातून स्पष्ट झाली आहे.

"नाच्या" कथेतील नायकाच्या-लाकडे कापणा-या मजुराच्या मनातील कालवाकालव खालील संवादातून प्रकट झाली आहे.

"असं काय बघतासा?"

त्यानं मानेनंच न्ह्यई म्हटलयं.

"काय हुतयं सांगा तरी -"

"काही न्ह्यई रं -"

संवादातून कोण आपले दुःख व्यक्त करते. कोण आपली चिंता व्यक्त करते. एकमेकांशी ही माणसे जीवाभावाचे बोलतात. कथेची परिणामकारकता वाढविण्यास असे संवाद उपयुक्त ठरतात. उदा. "गुठळं" या कथेतील सासू-सूना म्हादूला काय झालं आहे? या विचारात आहेत. दोघीचे संवाद पाहा -

"आता उद्या जाते त्या शंभूकडे -"

"व्हय बघा. तो सांगेल काय ते"

"सांगेल म्हंजी - अक्षी परमेशाराचं दर्शन हुतयं त्याला. त्याचा शबूद खोटा न्ह्यई ठरत"

"असल -"

"दोन दिस तो गावाला जाऊन आला नव्हं? तवाच झालयं बघ सगळं"

"कुण्या सटवीनं केलं असेल वो?"

"असत्यात एकेक - "

"आता काय करु बाई! बोलत बी न्हाईत. सांगत बी न्हाईत. आस डोळं रोवून बघत बसत्यात कुणीकडं तरी. "

"हूं"

"कामाला जात न्हाईत - "

"कशाला जाईल? डोकं हाय कुठं ताळयावर?"

"आता काय करु बाई! "

"काय घाबरु नगस - - - "

असे हे सहज उमटलेले भाव अशा संवादातून व्यक्त झाले आहेत. हे संवाद कथेशी एकरूप झालेले आहेत. शिवाय या संवादातून कथानकाला गतीही मिळाली आहे. सासू-सूनांच्या म्हादूबद्दलच्या आपल्या भावनाही प्रकट झाल्या आहेत. कलालांच्या कथेतील संवादातून कथागत पात्रांचे व्यक्तिचित्रणही होत असते. पात्रांचे मनोगत त्याचे विचार, त्यांच्या भावभावनाही प्रकट होतात. उदा. "नाच्या" या कथेतील लाकडे कापणा-या मजुराचे व त्याच्या पत्नीचे एकमेकांवरील प्रेम खालील संवादातून प्रकट झाले आहे.

"आज तिळाची चटणी आणली बघा"

"वा! "

"नुस्तं वा म्हणतायसा. खाईनासा का? आं?"

"अग, खातोय न्हवं. नुस्ती चटणीच का खा म्हणतीस. ही भाजी पण लई गोंड लागाय लागलीय. "

"असल. "

"असल म्हंजी हायच. तुझ्या हातचं काय बी गोंड लागतं. "

"हूं"

"हूं न्हवं, खाऊन बघ. "

या संवादात भाषावैभव. दाखविण्यासाठी कलाल कोठेही अलंकाराची भर घालीत नाहीत. त्यांच्या संवादात पात्रांच्या तोंडची भाषा ही स्वयंस्फूर्त भाषा वाटते.

व्यक्तीचे नेमके आणि परिणामकारक बोलणे व्यक्तिमत्त्व साकार करण्यासाठी पोषक ठरते. तसेच व्यक्तीचे इतरांशी संबंध स्पष्ट करण्यासाठी संवादाचा उपयोग केला आहे. उदा. "मादी" या कथेतील अक्काच्या नव-याचे व्यक्तिमत्त्व खालील संवादातून साकार होते.

"तो उगाच मारतोय -"

"न्हाई - उगाचच कसं मारील?"

"माझी कायबी चुकी नस्ती, देवाशप्पथ."

"सुटली। पण एक सांगतो तुला - माणूस बरा हाय"

"कसला माणूस। रेडा हाय नुस्ता।"

कलालांच्या कथेतील अत्यंत मोजक्या शब्दातील संवाद वाचकांना खूप काही सांगून जातात. उदा. "इरादा" या कथेतील संवाद पाहा -

"दमलीस"

"या झाडाखाली बसूया झळभर"

"नको. गाडी न्हाई का चुकायची"

"घाबरलीस?"

"न्हाई"

"डोळयात पाणी - असं नको ग करुस"

"कोंबडा" कथेतील संवाद देखील असेच आटोपशीर आहेत. परंतु ते अर्थपूर्ण आहेत. या कथेतील पती पत्नीचा लाडिक संवाद मोजक्या शब्दात आहे पण वाचकांना खूप काही सांगून जातो. लग्नानंतर तिचं मुरडणं, लाजणं त्याला आठवतं आणि हसू येतं, त्यावेळी ती म्हणते -

"हसलासा?"

"हं"

"का?"

"आपलं उगच - "

"उगच कसं - सांगा मला"

"काय सांगू"

"हसलासा ते - "

"लई गॉड दिसाय लागलीयास ग - "

"नीती" या कथेतील शांता आणि तिचा प्रियकर- शिवा यांचे संवाद असेच सुटसुटीत आहेत. या संवादातून कथानकाला गतीही मिळालेली दिसते.

तो म्हणतो -

"माझं चुकलंच - "

"काय चुकलं?"

वेळेच भान राहिलं न्हाई - "

"हं कायतरीच।"

"तुझा आबा काय करील ग?"

असे संवाद कथेशी एकरूप झालेले आहेत. ते वास्तव आणि स्वाभाविक आहेत. कथेची परिणामकारकता वाढविण्यास उपयुक्त ठरले आहेत. त्यामुळे कथाविषयाशी ते संवादी ठरतात.

भाषाशैली :-

कलालांच्या कथांचा अभ्यास केल्यानंतर लक्षात येते की, कलालांच्या कथेतील भाषा ही संपूर्णपणे ग्रामीण भाषा नाही. कथेतील भाषेच्या संदर्भात एका मुलाखतीत कलाल म्हणतात, "प्रत्येकाने आपल्या बोलीभाषेत जरूर लिहावे. परंतु त्याला प्रांतिक मर्यादा असण्याजोगे लिहिले तर तेवढ्याच भागापुरते मर्यादित राहते हे विचारात घेतले पाहिजे. ठराविक भागातील भाषेची वैशिष्ट्ये मांडताना इतर वाचक ते तितक्याच आपुलकीने वाचत नाहीत इकडे काहीवेळा दुर्लक्ष होते आणि चांगली कथावस्तूही विभागांच्या मर्यादित अडकते. त्यामुळे ज्यांना शक्य आहे त्यांनी सर्वापर्यंत

पोहचणारी भाषा वापरवी. ⁴या त्यांच्या विधानावरून लक्षात येते की, कलालांनी आपल्या कथेत आपल्या परिसरातील अस्सल ग्रामीण बोलीभाषेचा जाणूनबुजून वापर केलेला नाही. संवादासाठी ग्रामीणबोलीभाषेचा वापर केलेला आहे.

नागरी-ग्रामीण भाषा संमिश्रण (Blending) :-

कथानिवेदनासाठी नागरी व ग्रामीण भाषेचे मिश्रण केले आहे. मात्र कथानिवेदनात ग्रामीण भाषेपेक्षा नागरी भाषेचा, व्याकरणाचा प्रभाव अधिक आहे. कलालांच्या खालील कथानिवेदनावरून हे लक्षात येईल.

"बा काहीच बोलला नाही. तो आपला गुमान घास मोडीत होता. "कुठली कंदुरी नि फिंदुरी" असं त्याला झालं असावं. नाव देवाचं, खाणारं खातील न निघून जातील. त्यात असा फाटका संसार. एक हाय तर एक न्हाई" (कंदुरी)

"परडयातल्या चिमण्यांनी आकांत मांडला आणि त्या कलकलाटानं म्हातारीनं जड पापण्या उघडल्या. झालं तरी काय या दोडांना? का सगळीकडंच असा आकांत भरून राहिलाय? तिला वाटलं जाऊन बघावं, पण त्या कल्पनेनच तिचं अंग शहरालं. " (दुःख)

"बायकोचे शब्द त्याच्या कानात घुमत होते. एवढं मरमरेतो राबराबून वर हे बोलणं. गोडधोड नसेल पण पोटाला तुकडा तर न्हाई कमी पडत? च्यायला तुझ्या। सुख म्हंजे काय गादी पलंगावर लोळायचं म्हणतीस व्हय? दातओठ खात होता तो. दिवसभराच्या कामानं अगदी थकला होता. " (भिंत)

वरील निवेदने ही संपूर्ण ग्रामीण भाषेत नाहीत अथवा नागरी भाषेत नाहीत. यात नागरी आणि ग्रामीण भाषेच मिश्रणच (Blending) केलेले आहे. शिवाय या निवेदनामध्ये ग्रामीण भाषेपेक्षा नागरी भाषेचाच अधिक प्रभाव आहे.

कलालांच्या कथेतील संवाद मात्र ग्रामीण भाषेत आहेत.

उदा - "बायकू हुती तवा मी बी लई भांडायचा. ठाव हाय तुला?"

"किती झालं तरी नौराबायकूचं भांडाण ग - " (मादी)

"आता कुठ हिंडतायसा?"

"तू कुठ मरायला गेलीतीस?"

"आता त्याल-मीठ संपल्यालं आणाय नको?" (ढग)

"बाळया, तुला पोहायला येतंय?"

"हे काय बोलणं का बोलण्याचं पिल्लू म्हणायचं।

दावू का या हिरीत उडी मारुन?" (विहीर)

"तुझं पॉर?"

"हयोच की."

"शानं दिसतंया, नवसानं जलामलय." (कंदुरी)

कलालांच्या कथेतील संवाद हे असे ग्रामीण भाषेतील आहेत.

कलालांनी आपल्या कथेत उपमा-प्रतिमांचा वापर करुन आशयाभिव्यक्ती प्रभावी केली आहे.

उदा - "डुबकन बेडकागत पाण्यात पडली" (विहीर)

"कसला माणसू रेडा हाय नुस्ता" (मादी)

"अंगावर तिच्या झरझर पाल चालत गेली भीतीनं" (भिंत)

"नाकातोंडाच धुराडं झालं (ढग)

"पिटूर चांदण होतं पण पेटणारी धग मावळली होती." (इरादा)

"भूतागत दिसणारी झाडं एकमेकांकडे पाठ करुन बसल्यागत वाटत होती"

कलालांच्या बहुतांशी कथेतून येणारे सादशब्दही त्यांच्या शैलीचाच एक भाग होय.

उदा. खातोस-पितोस, इच्यार-पिच्यार, भांडला-बिंडला, दुखलं-खुपलं, सटर-फिटर असे सादशब्द कलालांच्या कथेत आढळतात. लहान मुलांचे बालविश्वही ते बालसादृश्य वाक्ये वापरुन उभे करतात.

उदा. "सद्या, सद्या, सद्या - तुझी माय मामाच्यारे - पाठीत रे पाठीत रे - फुंकणी रे - फोडली रे, फोडली रे - हुर्या।" (हिरवी काच)

"भित्री भागुबाई - काळी काळूबाई - कशी जिरली ग चेंडूबाई।" (विहीर)

ग्रामीण माणूस त्याच्या मनातील राग-लोभ व्यक्त करण्यासाठी कोणताही संकोच पाळित नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण माणसांचे अंतरंग व्यक्त करताना शिष्टाशिष्टतेचे नियम पाळून चालत नाही. कलालांच्या कथेतील पात्रेही ग्रामीण शिव्यांमधून आपला राग व्यक्त करतात.

उदा. " रांड - हयावर ओझं कुणी ठेवायचं ग?" (सांज)

"अरं ए शिंदळीच्यानु - " (खेळ)

"तुझ्या आयला - काय चाललयं रं?" (बंध)

"का रं सुक्काळीच्या। माझं पॉर हाय त्ये" (हिरवी काच)

"का रं भडव्या, का बोलावलंस?" (विहीर)

कथेचा आशय अधिक स्पष्ट व्हावा, अभिव्यक्ती परिणामकारक व्हावी म्हणून कलाल आवाजाना शब्दरूप देण्याचा प्रयत्न करतात.

उदा. "त्याचं नाक सूं SS सूं SS करत होंत (भिंत)

"रात्र किर्र SS वाजत होती आणि वारा सूं SS करत होता" (नाच्या)

"हिः हिः हिः। शिवा दात पसरुन हसला." (विहीर)

"भाशा चों SS करीत आल्या." (टोचणी)

"अशा कातरवेळेला एका टिटवीनं टिटँव SS टिटँव SS करुन फेरी मारली." (भोग)

एकंदरीत, कलालांनी इतर ग्रामीण कथाकारांप्रमाणे संपूर्ण कथा ग्रामीण भाषेत लिहिली नसली तरी कलालांची भाषाशैली कथेतून प्रकट होणा-या अनुभवविश्वाशी एकरूप झालेली आहे. अनुभवातील तरलता नेमक्या शब्दात आणि वाक्यात पकडण्याचे कलालांचे कौशल्य लक्षात घेण्यासारखे आहे. प्रभावी अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य कलालांच्यामध्ये निश्चित आहे हे समीक्षकांनाही अमान्य करता येणार नाही.

संदर्भ :-

1. हातकणंगलेकर म.द., ग्रामीण कथा : रूप आणि परिसर, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, मार्च 1986, पृ. 99.
2. कुलकर्णी दा.वि., मराठी कथा : स्वरूप आणि आस्वाद, स्वाध्याय महाविद्यालय प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जून 1976, पृ. 71.
3. कुलकर्णी द.भि., तिस-यांदा रणांगण, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, 1976, पृ. 74.
4. मीना शेटे, "प्रकाशरंग - जिद्दी साहित्यिक" सखा कलालांची मुलाखत, कोल्हापूर सकाळ, गुरुवार, 22 ऑगस्ट 1971, पृ. 4

XXXXXX

